

Wegbereiders

*Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië
over het profijt van onderwijs, 1950-2020*

ANITA VAN DER HULST

Wegbereiders

Love tutar šaj čoren,
al'e so džanes, ņiko tutar na lela.

Geld kunnen ze van je pikken,
maar je kennis kan niemand je ontnemen.

Wegbereiders

*Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië
over het profijt van onderwijs, 1950-2020*

ANITA VAN DER HULST

Hilversum
Verloren
2022

Het drukken van deze uitgave werd financieel ondersteund door onder meer
het Unger-van Brero Fonds, het dr. Hendrik Mullerfonds, de Stichting
Professor van Winter Fonds en de J.E. Jurriaanse Stichting.

Afbeelding op het omslag: Roma meisjes op een lagere school
in Lelystad, begin jaren tachtig. Fotograaf onbekend;
rechthebbenden worden verzocht zich te melden.

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden.

ISBN 9789087049539

© 2022 Anita van der Hulst
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	11
1 Inleidend hoofdstuk. Vraag, theorie, historiografie, bronnen en methode	13
De marginale maatschappelijke positie van Roma en Sinti in Europa	13
Onderzoeksvragen	15
<i>Vraagstelling en manier van aanpak</i>	15
<i>Periodisering</i>	16
Onderzoeksgroep	17
<i>Dilemma's rond de benaming</i>	17
<i>Constructies van aantallen, statistiek in historisch perspectief</i>	19
<i>De mythe van de 'eeuwige zigeuner' ontkracht</i>	23
Theoretisch kader en hypotheses	26
<i>Sociale segregatie en het demotiverende effect van stigmatisering</i>	30
<i>De gevolgen van een overlevingsstrategie</i>	32
<i>Onderwijskansen voor groepen met een lage sociaaleconomische positie</i>	34
<i>Een al dan niet zelfgekozen sociaal isolement</i>	36
Historiografisch overzicht	38
<i>De voorgeschiedenis: 1400-1945</i>	40
<i>De naoorlogse geschiedenis: 1945-1990</i>	42
<i>Tziganologisch onderzoek</i>	44
<i>Onderzoek naar Roma in Nederland en Tsjechië van 1990 tot 2020</i>	46
<i>Toegevoegde inzichten</i>	47
Bronnen en methode	48
<i>Biografische interviews als bron</i>	48
<i>De respondenten</i>	53
<i>De interviews</i>	58
<i>Overige bronnen</i>	61
Opzet van dit boek	65
2 De weg naar de marge. De voorgeschiedenis van 1400-1945	66
Inleiding	66
De periode van 1400 tot 1750	67
<i>De eerste binnenkomst</i>	67
<i>Beeldvorming over de 'heidens' van 1400-1750</i>	68
<i>De eerste genocide</i>	72
De eeuwen na de vervolging	72

<i>Tsjechië en Slowakije 1750-1939</i>	72
<i>Nederland 1850-1940</i>	76
<i>Beeldvorming over 'zigeuners' vanaf 1750</i>	77
De Tweede Wereldoorlog	79
<i>'Zigeuners' in de nazi-rassentheorie</i>	79
<i>De vervolging van 'zigeuners' in Tsjechië, Slowakije en Nederland</i>	81
Conclusies	84
PORTRET – NEDERLANDSE DENISE (1982)	85
3 De naoorlogse periode	87
Tsjechoslowakije 1945-1989	88
<i>De eerste jaren na de bevrijding in Tsjechoslowakije</i>	88
<i>Het communistische assimilatiebeleid</i>	89
<i>De sterilisatie van Roma vrouwen</i>	93
<i>Het effect van het communistische assimilatiebeleid</i>	94
Roma en Sinti in Nederland 1945-2005	97
<i>De nawerking van de Tweede Wereldoorlog voor Sinti en Roma in Nederland</i>	97
<i>Het beknotten van de trekvrjheid</i>	101
<i>De komst van nieuwe groepen Roma vanaf eind jaren zestig</i>	105
Conclusie	107
PORTRET – TSJECHISCHE JIŘÍ (1963)	109
4 Armoede en segregatie	111
Inleiding	111
Armoede onder Roma en Sinti	112
<i>Levensstandaard van Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland</i>	112
Segregatie in Tsjechië	114
<i>De sociaal geïsoleerde woonoorden</i>	114
<i>Het ontstaan van de sociaal geïsoleerde woonoorden</i>	119
Segregatie in Nederland	125
<i>De woonwagencultuur</i>	128
<i>De woonsituatie van de overige Roma</i>	132
Conclusie	133
PORTRET – NEDERLANDSE ILONA (1969)	135
5 De invloed van stigmatisering	137
Inleiding	137
Stigmatisering in Nederland	138
<i>De reputatie van het woonwagenkamp</i>	138
<i>Het aandeel in criminaliteit</i>	140

<i>Discriminatie en arbeidsmarktpositie van Nederlandse Roma en Sinti</i>	144
<i>De omgang met klasgenoten bij de Nederlandse respondenten</i>	150
Stigmatisering in Tsjechië	154
<i>Racisme en discriminatie in alle openheid</i>	154
<i>De omgang met klasgenoten bij de Tsjechische respondenten</i>	161
<i>Discriminatie op de arbeidsmarkt</i>	163
<i>Het aandeel in criminaliteit</i>	167
Het hardnekkige zigeunerstigma	171
Conclusie	175
PORTRET – TSJECHISCHE MICHAELA (1981)	177
6 De positie in het onderwijs van 1950 tot nu	179
Inleiding	179
Opleidingsniveau van de ouders van de respondenten	180
<i>Het opleidingsniveau van de Tsjechische ouders</i>	180
<i>Het opleidingsniveau van de Nederlandse ouders</i>	182
Taalachterstand	184
Het onderwijsaanbod in Nederland vanaf de jaren vijftig	187
<i>Het onderwijsbeleid voor de woonwagenbevolking</i>	187
<i>Onderwijs aan de Generaal-pardongroep</i>	193
<i>De huidige positie in het onderwijs van Sinti en Roma in Nederland</i>	194
Onderwijsaanbod in Tsjechië vanaf de jaren vijftig	196
<i>Onderwijs aan Roma voor en na 1989</i>	196
<i>Het hoge percentage Roma kinderen in het speciaal onderwijs</i>	198
<i>Kritiek op de segregatie en de onderwijshervorming</i>	200
<i>Het amendement op de onderwijswet in 2015</i>	202
Het huidige onderwijsaanbod	204
<i>Het onderwijssysteem in beide landen</i>	205
<i>De leerplicht</i>	208
<i>Roma en Sinti vergeleken met kinderen uit de arbeidersklasse</i>	213
<i>Schoolsegregatie</i>	214
Conclusie	218
PORTRET – NEDERLANDSE MILOŠ (1947)	221
7 Stimulans van volwassenen. Het effect van stimulerende ouders en betekenisvolle anderen	223
Inleiding	223
De rol van de ouders en de omgeving	223
<i>De rol van de ouders bij de laagopgeleide respondenten</i>	224
<i>De steun vanuit de ouders van de hoogopgeleide respondenten</i>	226
<i>Voorbeelden in de eigen omgeving</i>	231

De houding van onderwijzers	232
<i>De weinig bemoedigende houding van onderwijzers in Tsjechië</i>	232
<i>De toenemende motiverende rol van onderwijzers in Nederland</i>	235
<i>Ondersteuning van leraren op cruciale momenten</i>	236
Eigen motivatie	239
<i>Spijtoptanten</i>	239
<i>Eigen doorzettingsvermogen</i>	242
<i>Niet doorleren omdat er toch geen zicht is op een baan</i>	243
Conclusie	246
 PORTRET – TSJECHISCHE MARIE (1990)	 248
 8 De winst- en verliesrekening van deelname aan het onderwijs	 250
Inleiding	250
Vrees voor verlies van de eigen cultuur door het onderwijs	251
<i>De school als plek voor ongewenste beïnvloeding door de ‘burgermaatschappij’</i>	251
<i>Een gemis in de cultuur van de gadzje</i>	254
<i>Een beschermde jeugd</i>	259
<i>Vroeg volwassen</i>	263
<i>Traditionele rolpatronen</i>	268
Door scholing overhellen naar de kant van de gadzje	271
<i>Gezien worden als gadzje</i>	271
<i>Onder een baas werken</i>	275
<i>Afstand tot de eigen gemeenschap</i>	280
<i>Gemengde huwelijken</i>	282
Conclusie	284
 PORTRET – TSJECHISCHE LUKÁŠ (1991)	 286
 9 De wegbereiders	 288
Inleiding	288
Succesvolle Roma zijn onzichtbaar	289
De roep om erkenning van het oorlogsleed	291
<i>De activistische strijd om de herdenking van de Roma vervolging in Tsjechië</i>	291
<i>Nederlandse Sinti en Roma overlevenden vragen alsnog om erkenning</i>	294
Rolmodellen en vertegenwoordiging	297
Conclusie	304
 Conclusies	 306
Inleiding	306
De respondenten	307
<i>De eigen stem van Roma en Sinti</i>	307
<i>De verhouding tot de voorgeschiedenis</i>	307

<i>De rol van de interviewer</i>	308
<i>De respondenten en hun netwerk in de samenleving</i>	308
Het wegen van de vier hypothesen	314
<i>Sociale segregatie en het effect van stigmatisering</i>	314
<i>De gevolgen van een overlevingsstrategie van arme Roma en Sinti</i>	317
<i>De onderwijskansen voor Roma en Sinti</i>	318
<i>De houding tegenover het onderwijs als middel tot sociale mobiliteit</i>	320
<i>Stigmatisering als zwaarstwegende factor voor sociaal isolement</i>	321
De onzichtbaarheid van maatschappelijk succesvolle Roma	322
<i>Het verdwijneffect</i>	322
<i>De wegbereiders</i>	323
<i>Het doorbreken van de patstelling</i>	324
Aanbevelingen tot verder onderzoek	326
Summary	329
Preface	329
The history behind a marginalized starting position	330
Segregation and the undermining effect of stigmatization	331
The survival strategy of people in long-term poverty	332
The chance of educational success	332
Motivation by the parents	333
Conclusions	334
<i>Stigmatization as the main factor in low social mobility</i>	334
<i>The vanishing effect</i>	335
<i>The trailblazers</i>	335
Bibliografie	337
Overige bronnen	354
<i>Interviews</i>	354
<i>Rapporten</i>	356
<i>Websites, kranten, weekbladen, periodieken, video en audio</i>	359

Voorwoord

Een eerste idee voor dit boek dateert al uit maart 2004, tijdens een reis in Oost-Slowakije met Paul Öfner, om een reportage voor Radio 1 te maken over de erbarmelijke leefomstandigheden van Roma. Ver buiten de bebouwde kom van een dorp – ik dacht al dat we verkeerd gereden waren – doemde verlaten in het winterlandschap een grauw, uitgewoond woonblok op. Daar woonden de Roma. Er speelden kinderen buiten. Op hun blote voeten probeerden ze de bevroren plassen in te trappen. Het was een doorde-weekse dag; waarom zaten die kinderen niet op school? Waarom zorgden hun ouders daar niet voor, terwijl het zonder goede opleiding nooit zou lukken om aan deze misère te ontsnappen? Mijn eigen ouders, met zelf alleen lagere school, hadden voor hun kinderen wel dat toekomstperspectief voor ogen gehad. De vraag waarom sommige ouders het onderwijs wel als kans zien en andere niet, bleef me bezighouden. Pas veel later ontstond het plan om dat te gaan onderzoeken.

Hoe eenzaam het doen van onderzoek en het schrijven soms is, promoveren doe je niet alleen. Tal van mensen hebben mij geholpen om van dit plan een boek te maken en dit is de plek en het moment om hen eer te bewijzen. Allereerst gaat mijn grote dank uit naar de Roma en Sinti die bereid waren tot een interview over hun persoonlijke leven. Hun vertrouwen en openhartigheid, en de gastvrije ontvangst bij hen thuis, hebben mij geroerd. Hun levensverhalen vormen het hart van dit boek.

Ook wil ik mijn begeleiders, die mij door de jaren heen door het onderzoek geloofdst hebben, van harte bedanken. Na aanvankelijk een periode bijgestaan te zijn door eerst Paul Cliteur en later Leo Lucassen, vond ik uiteindelijk mijn gedroomde promotoren in Marlou Schrover en Dienne Hondius. De besprekingen met hen volgden een vast patroon: eerst een paar bemoedigende complimentjes over de stappen die ik had gezet, gevolgd door minstens een uur diepgravend commentaar, waarna ik met een tollend hoofd naar buiten stapte. Ik ben hun zeer dankbaar om de toewijding waarmee ze, in een vriendschappelijke sfeer, mij ertoe aanspoorden om het uiterste uit mezelf te halen.

Als buitenpromovendus vond ik een academisch thuis bij het Dual PhD Centre van de Universiteit Leiden, Campus Den Haag. Adriaan in 't Groen moedigde me aan om gebruik te maken van mijn opgedane vaardigheden als journalist. Pieter Slaman was mijn steun en toeverlaat in de periode voordat ik mijn uiteindelijke promotoren vond. Johannes Tromp, Dineke Tigelaar en Petra Evers stonden me bij in de laatste, voor mijn gevoel eindeloos durende fase. Van wezenlijk belang waren voor mij mijn mede-buitenpromovendi bij het DPC, voor de morele steun, voor het delen van ervaringen, het stoom afblazen bij frustraties en het vieren van succesjes.

Ook wil ik dankzeggen aan de vele deskundigen die hun kennis met mij hebben gedeeld. In het bijzonder wil ik Jos Overbekking noemen, met zijn jarenlange ervaring

met de woonwagenbevolking, en Eerke Bos, onderwijzer van de Roma kinderen in Lelystad, die mij tevens toegang verleenden tot hun archieven. Marcia Rooker en Jaap Tanja waren voor mij van grote waarde, omdat ze van het begin af opeenvolgende versies meelazen en mij voor onnauwkeurigheden hebben behoed. Jaap Tanja wil ik bovendien bedanken voor zijn redactie bij de laatste versie. Uitgever Thys VerLoren van Themaat dank ik ervoor dat hij van het manuscript een echt boek heeft gemaakt.

Dan zijn er nog de mensen aan wie ik dank verschuldigd ben omdat zonder hen dit boek er nooit was gekomen. Ruben Pellar was tolk bij de meeste Tsjechische interviews en alleen dat al maakte hem essentieel. Gedurende de vier reizen in Tsjechië logeerden we bij hem in zijn gastvrije huis in Praag. Onze gesprekken aan zijn keukentafel, over het leven in een (post)communistisch land in het algemeen en dat van Tsjechische Roma in het bijzonder, vormden een verrijking voor dit onderzoek.

Mijn man Paul Öfner hield zich al sinds de vroege jaren zeventig bezig met Roma en Sinti en was onmisbaar omdat ik door hem op het onderwerp ben gekomen. Ook gaf hij me de liefde voor Oost-Europa mee. Zijn invloed hebben dit boek een extra laag en kleuring gegeven die ik nergens anders en bij niemand anders had kunnen opdoen.

Tijdens het schrijven voelde ik steeds wijlen mijn ouders, Jaap van der Hulst en Gré Ruiter, over mijn schouder meekijken. Zij hebben mij doordrenkt van het besef dat onderwijs de aangewezen weg is om vooruit te komen in het leven. Vooral voor mijn moeder was doorleren een droom, die in haar jeugd niet te verwezenlijken was. Zonder de liefde, de stimulans en het aspiratieniveau van mijn ouders was ik nooit zo ver gekomen.

1 Inleidend hoofdstuk

Vraag, theorie, historiografie, bronnen en methode

Ko kamel ča te sikhavel, bisterel te sikh'ol.
Bij louter prediken schiet het zelf iets leren erbij in.¹

De marginale maatschappelijke positie van Roma en Sinti in Europa

De wijk Vítkovice in de Tsjechische stad Ostrava staat vol met immense gebouwen en torens van roestig ijzer. In de communistische tijd was dit het kloppend hart van de Tsjechoslowaakse staalindustrie, die in de jaren na de Fluwelen Revolutie failliet is gegaan. Voornamelijk werkloze Roma wonen er in troosteloze buurten, die in de volksmond getto's heten. Op de scholen in die wijken zitten vrijwel alleen Roma kinderen. In 2012 begon de ngo *Vzájemné soužití* een project waarbij inmiddels ruim tweehonderd Roma kinderen van vier tot achttien jaar op goede scholen geplaatst zijn, buiten de achterbuurt waarin ze wonen. Hoogopgeleide Roma onderwijsassistenten begeleiden de kinderen, hun ouders en de leraren. Ze leren ze onder meer hoe ze kunnen reageren op pestgedrag van kinderen en weerstand bij niet-Roma ouders. Doel van het project is om tegenover het Ministerie van Onderwijs te bewijzen dat integratie van Roma kinderen op 'witte' scholen met de juiste begeleiding wel degelijk mogelijk is.²

Vzájemné soužití in Ostrava is een project dat enige hoop biedt na een lange geschiedenis van discriminatie en uitsluiting. Voor een belangrijk deel van de Roma en Sinti in Europa lijkt een marginaal bestaan een gegeven. Binnen de Europese Unie leven naar schatting tien tot twaalf miljoen Roma en Sinti en daarmee vormen ze de grootste etnische minderheid in Europa.³ Na de uitbreiding van de EU met elf Midden- en Oost-Europese landen werd deze kwetsbare groep zichtbaarder. Omvangrijke rapporten werden geschreven over hun erbarmelijke leefomstandigheden.⁴ De overgang van

1 M. Hübschmannová e.a., *God'aver lava phure Romendar. Moudrá slova starých Romů* (Praag 1991) 28. Dit is een bundel met spreekwoorden en gezegden van de Tsjechische Roma. Aan deze bundel werden motto's voor het boek en voor ieder hoofdstuk ontleend. Vertaling P. Öfner.

2 Interview Kumar Vishwanathan, directeur van ngo *Vzájemné soužití*, op 10.10.2014, 4-6. De aanduiding 4-6 verwijst naar de pagina's in het uitgewerkte interview. Zie ook het interview met projectcoördinator Simona Reichlová op 10.10.2014, TH-4, 2-3 en een e-mail op 26.05.2021.

3 *Report on the implementation of the EU framework for national Roma Integration Strategies*, European Commission (verder EC) (Brussel 2014) 12. Zie ook: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu_en (geraadpleegd op 21.12.2020).

4 Bijvoorbeeld *Report on the implementation of national Roma integration strategies*, EC (Brussel 2019); *A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion*, European Union Agency for Fundamental Rights (verder FRA) (Luxemburg 2018); *The situation of Roma in n EU Member States. Survey results at*